

СИСТЕМА ДЕТЕРМІНАНТІВ КРИМІНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ

МАСЛОВА Наталія Григорівна - кандидат юридичних наук, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.93

Стаття посвячена аналізу системи общих факторов криминального радикализма, которые рассмотрены с точки зрения: 1) их объективного разделения на факторы собственно данного вида радикализма и факторы его распространения в современной Украине; 2) принадлежность тех и других к: а) основным формам проявления социальной жизни: экономики, политики (в том числе, к правовой сфере), семье, нравственности, духовности; б) основным социальным функциям: образования, здравоохранения, воспроизводства населения, защиты прав и свобод граждан, обеспечения национальной безопасности, поддержания правопорядка и противодействия преступности.

Ключевые слова: криминальный радикализм, детерминация, фактор, причина.

Вступ

Представляючи собою складні явища, будь-які соціальні девіації – результат дії безлічі причин і умов. Проблема причин і умов злочинності в системі кримінологічних знань є однією з центральних. Адже саме вивчення причин і умов різних явищ і, зокрема, причин такого соціально небезпечного явища як кримінальний радикалізм, як у нашому випадку, дає можливість глибше зрозуміти їх природу, а отже, і протиставити їм свідомо розроблені позитивні заходи впливу.

Детермінація кримінального радикалізму, як, до речі, й інших видів асоціаль-

ної поведінки, відноситься до числа чи не найскладніших проблем сучасної кримінології. Про це, зокрема, кажуть, по суті, безуспішні протягом всієї відомої історії людства спроби «намацати» корінь зла під назвою «злочинність». Численні дослідження В. С. Батиргарєєвої, В. М. Бесчастного, В. О. Глушкова, В. В. Голіни, Т. А. Денисової, О. М. Джужи, В. М. Дрьоміна, І. І. Карпеця, О. М. Костенка, О. М. Литвинова, В. В. Лунєєва, Ю. В. Орлова, Є. А. Стрельцова та інших науковців, присвячені цій проблемі, показують, що з часом вона ускладнилася, ставши ще більш заплутаною і далекою від свого остаточного вирішення. Тому **метою** написання цієї статті є наукова розвідка проблем детермінації у контексті формування, існування та відтворення такого явища, як кримінальний радикалізм.

Виклад основного матеріалу

На самому початку автор цієї статті вважає за необхідне спеціально обмовитись, що в основному розділяє песимізм, який відчують упорядники однієї з найбільших праць з теорії соціальних відхилень у питанні пошуку єдиної причини всіх видів соціальних відхилень, у тому числі злочинності [1, с. 226]. Такої, напевно, не існує [2, с. 21]. Разом з тим автор вважає ненауковим заперечення теоретичної і практичної цінності вивчення системи обумовлення (детермінації) злочинності, окремих її видів або пов'язаних з нею явищ.

Перш ніж приступити до аналізу специфічної системи детермінації кримінального радикалізму вважаємо корисним сформулювати такі принципово важливі вихідні положення.

У якості найбільш загальної категорії для позначення всієї сукупності явищ, що взаємодіють із феноменом кримінального радикалізму, в цьому дослідженні використовується поняття детермінантів, яким охоплюються не тільки фактори досліджуваного явища (включаючи причини і умови вчинення конкретних злочинів, що відносяться до кримінального радикалізму), але і його корелянтів, тобто явищ, між якими і предметом цього дослідження виявляється та чи інша залежність.

Ця обставина дозволяє окремим вченим стверджувати, що кількість детермінантів злочинності (окремих видів злочинів) не піддається рахуванню [3, с. 49-50], іншим – що таких чинників налічується близько 250 [4, с. 72]. Характер кореляційного взаємозв'язку при цьому не дозволяє встановити її спрямованість, тобто визначити, яке з явищ «управляє» іншим явищем, тобто розмежувати причину і наслідок. Проте, існуючі соціологічні інструменти вивчення кореляційного взаємозв'язку дозволяють встановити пропорційність залежної кореляції явищ (пряма і зворотна), що в ряді випадків служить важливою підказкою для визначення умов перетворення одного і того ж явища з криміногенного фактора в антикриміногенний.

Крім того, дослідження кореляційних залежностей допомагає встановити коло явищ, які найбільш тісно взаємодіють, одним з яких у нашому випадку виступає кримінальний радикалізм, для того, щоб підвищити ефективність пошуку факторів останнього (включаючи причини і умови конкретних проявів). У цьому дослідженні поняття корелянта кримінального радикалізму буде використовуватися нами тільки в тих випадках, коли буде необхідно відтворити весь фон явищ, з яких виділяється відповідний фактор, або коли буде неможливо з упевненістю виділити з групи корелянтів фактор досліджуваного феномена.

Поділ детермінант, що обумовлюють явище кримінального радикалізму, на причини та умови ми вважаємо виправданим лише стосовно індивідуального рівня і конкретних злочинів [5, с. 323-327]. Стосовно ж до мікро- і макросоціальних рівнів більш коректною є категорія фактора (від лат. *Factor* – рушійна сила), якою охоплюється і поняття причини, і поняття умови [6, с. 101-109]. Категорія фактора також цілком може бути застосована і для пояснення закономірностей детермінації кримінального радикалізму. Саме категорія фактора дозволяє без шкоди для наукової цінності висновків об'єднати в одну систему (специфічний факторний комплекс) статистичні закономірності, що управляють виникненням і розвитком кримінального радикалізму як масовим явищем, і причинно-наслідкові залежності, що характеризують взаємозв'язок групи конкретних явищ, що призвели до конкретного результату у вигляді одного зі злочинів, що відносяться до проявів кримінального радикалізму. У зв'язку з цим ми поділяємо твердження В. М. Кудрявцева про те, що «переваги причинного пояснення явищ природи і суспільства полягають у тому, що при такому поясненні виділяється головне у їх розвитку; звертається увага на вирішальні ланки в системі взаємодіючих факторів. Саме причинність як внутрішній зміст детермінації та її сутність відповідає на питання, чому сталася та чи інша подія (механізм відповідає на питання, як вона сталася)» [1, с. 228].

Під системою факторів кримінального радикалізму ми розуміємо об'єктивно впорядковану сукупність явищ, які породжують, сприяють або перешкоджають породженню або зміні даного явища в цілому або окремих його форм (видів кримінального радикалізму). У цьому і своїх подальших дослідженнях автор буде в тій мірі, в якій це можливо, прагнути до того, щоб розмежувати фактори, що сприяють виникненню явищ кримінального радикалізму, і фактори, що обумовлюють зміну цих явищ (фактори динаміки явищ кримінального радикалізму). Зазвичай дослідники проблем етіології окремих видів зло-

чинів не розмежовують ці дві групи факторів, які принципово різняться, що є, на наш погляд, методологічною помилкою. Її ігнорування зазвичай призводить дослідника до неправильних висновків при визначенні заходів протидії досліджуваному явищу.

З наведеного визначення системи факторів або за іншою термінологією чинників [7, с. 24] кримінального радикалізму впливає логічний висновок, що необхідно диференціювати криміногенні і антикриміногенні чинники даного явища. Останні не є, на нашу думку, дзеркальним відображенням перших зі знаком «плюс» і вже тільки тому заслуговують окремого монографічного дослідження. Одночасно потрібно враховувати, що криміногенні й антикриміногенні чинники часто міняються один з одним місцями в залежності від поєднання з іншими факторами. Наприклад, релігійність в її реальному (але не ідеальному) прояві як прихильність до тієї чи іншої релігії зазвичай трактується як антикриміногенний фактор. Однак ця посилка, на нашу думку, далеко не завжди є правильною. У цьому випадку завжди потрібно робити принципово важливе застереження – прихильність до певної релігії загалом заважає скоєнню злочинів всередині відповідної релігійної групи. У зв'язку з цим від релігійності як антикриміногенного фактора завжди виграють моноконфесійні держави. В інших же випадках релігійність втрачає, на наш погляд, свою безумовно антикриміногенну роль. В умовах вже сформованого міжконфесійного конфлікту релігійність, навпаки, починає об'єктивно виступати як криміногенний фактор, коли злочини, вчинені проти представника іншої релігійної групи повністю або частково, перестають засуджувати.

Незважаючи на те, що фактори кримінального радикалізму утворюють єдину систему, необхідно, на нашу думку, розмежовувати фактори кримінального радикалізму в цілому, чинники окремих його видів та фактори конкретних одиничних злочинів, що відносяться до проявів кримінального радикалізму. Разом з тим ми

підтримуємо думку Н. Ф. Кузнецової про те, що протиставляти детермінанти злочинності в цілому – з одного боку, і причини і умови конкретного злочину – з іншого, методологічно неправильно, виходячи з самого поняття системи [8, с. 45]. У зв'язку з цим цілком обґрунтованій критиці піддаються висловлювання тих вчених, які вважають, що злочин – це взагалі не елемент системи злочинності, що причини злочинності існують незалежно від причин, що породжують конкретний злочин [9, с. 157]. Діалектика взаємозв'язку загального, особливого і одиничного рівнів системи чинників кримінального радикалізму (так само як і будь-якого іншого виду злочинності), на наш погляд, полягає в іншому. При переході до більш низького рівня детермінації кількість факторів збільшується, а їх зміст стає багатшим. На рівні конкретного злочину вже можна не тільки виділити такі ж його конкретні чинники, а й розділити ці фактори на причини і умови. Цей висновок має надзвичайно важливе значення як підстава для того, щоб прагнути до їх встановлення в ході розслідування конкретних злочинів. У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України, як відомо, законодавець виключив цю обов'язкову вимогу до посадових осіб, що здійснюють досудове слідство, мабуть, вважаючи, що це невласливе для кримінального процесу завдання. Таким чином, на догоду формально правильній доктрині очищення кримінального процесу від невласливих завдань була принесена найважливіша державна функція встановлення причин і умов конкретних злочинів, яку сьогодні не провадить жоден правоохоронний орган України.

У якості базової для класифікації факторів кримінального радикалізму нами використана концепція двомірного факторного комплексу, в основі якої лежить поділ усіх факторів досліджуваного явища на загальні (що є, по суті, факторами радикалізму взагалі) і специфічні, тобто які стосуються суті кримінального радикалізму, що має інституціональні форми. Загальні чинники кримінального радикалізму, як

показав попередній аналіз проблеми, доцільно проаналізувати з точки зору:

1) їх об'єктивного поділу на власне чинники даного виду радикалізму і чинники його поширення в сучасній Україні;

2) належність тих й інших до:

а) основних форм прояву соціального життя: економіки, політики (у тому числі, до правої сфери), сім'ї, моральності, духовності;

б) основних соціальних функцій: освіти, охорони здоров'я, відтворення населення, захисту прав і свобод громадян, забезпечення національної безпеки, підтримання правопорядку і протидії злочинності.

Наведену класифікацію слід розглядати не стільки як результат впорядкування виявлених чинників даного явища, скільки як алгоритм для аналізу сукупності таких факторів, який дозволяє їх ідентифікувати і відокремити один від одного.

При цьому автор не заперечує корисності й обґрунтованості інших класифікацій факторів окремого виду злочинності, які розроблені у вітчизняній кримінології [10, с. 177-180]. У таких класифікаціях у залежності від масштабів і глибини дослідницьких завдань використовуються одночасно від одного до восьми критеріїв. При цьому нерідко допускається змішування цих критеріїв й ігнорується вимога їх валідності, тобто цінності для даного наукового дослідження. Зокрема, пропонується ділити всі чинники на: повні і специфічні причини злочинності; об'єктивні і суб'єктивні, корінні й некорінні, соціальні та біологічні, фактори першого, другого і третього класів, порядків або рівнів. Наприклад, Г. А. Аванесов до причин злочинності «першого класу» відносить протиріччя соціального розвитку; «другого класу» – дефекти світогляду (зокрема, індивідуалізм і пияцтво); «третього класу» – дефекти особистісного розвитку [11, с. 188-202].

У якості рівнів, до яких відносяться фактори злочинності, у літературі нерідко називаються: 1) психологічний, до якого відносяться причини скоєння злочинів конкретними людьми; 2) той, на якому діють причини злочинності соціальних

груп; 3) філософський – на якому виділяються причини злочинності людського суспільства в цілому [12, с. 267-271].

А. І. Долгова запропонувала свого часу більш розгорнутий перелік таких рівнів, зазначивши, що необхідно враховувати більш глибоку стратифікацію соціального середовища а саме: метасередовище, макросередовище, соціально-державне середовище, соціально-групове середовище, регіональне середовище, мікросередовище, і враховувати особливості впливу відповідних середовищ на злочинність [13, с. 16-18].

У зв'язку з цим, ми підтримуємо зауваження С. В. Бородіна про те, що кожна з цих класифікацій, будучи взятою ізольовано від інших, «не завжди у повній мірі адекватна реальності» [4, с. 68]. Разом з тим за кожною спробою класифікувати детермінанти злочинності або супутніх їй явищ, на наш погляд, перш за все потрібно бачити прагнення дослідника упорядкувати виклад власних поглядів на цікавий для нього аспект етіології конкретного виду злочинів.

Дослідження факторів породження і поширення кримінального радикалізму не може ігнорувати проблеми їх викорінення. Саме усунення таких явищ і є кінцевою метою факторного аналізу. У реальності, як показують виконані нами та іншими вченими дослідження, усунення чинників названої групи в доступній для огляду перспективі розвитку цивілізації неможливо в принципі, або поєднано з витратами, що неминуче обмежують базові соціальні програми і з цієї причини не сприймаються більшістю населення, або створюють реальну загрозу виникнення ще більш небезпечних соціальних явищ. Наприклад, до теперішнього часу не ясно, до чого веде тенденція до виведення радикальних угруповань за межі правового поля шляхом оголошення їх злочинними організаціями за сукупністю оціночних ознак, що належать до сфери розумової діяльності. Цілком можливо, що такий спосіб усунення правових чинників кримінального радикалізму провокує розвиток даного феномену в бік тероризму як най-

більш небезпечної форми кримінального радикалізму взагалі.

На наш погляд, прагматична модель впливу на підсистему чинників кримінального радикалізму загальносоціального, макросоціального і мікросоціального рівнів повинна включати завдання обмеження їх дії в просторі і по колу осіб (у тому числі шляхом так званої нейтралізації, коли обмежується не саме фактор, а його негативні наслідки. Наприклад, шляхом різного роду майнових і моральних компенсацій).

Висновки

Під системою факторів кримінального радикалізму запропоновано розуміти об'єктивно впорядковану сукупність явищ, які породжують, сприяють або перешкоджають породженню або зміні даного явища в цілому або окремих його форм (видів кримінального радикалізму). Із наведеного визначення випливає логічний висновок, що необхідно диференціювати криміногенні і антикриміногенні чинники даного явища. Одночасно потрібно враховувати, що криміногенні й антикриміногенні чинники часто міняються один з одним місцями в залежності від поєднання з іншими факторами.

Загальні чинники кримінального радикалізму проаналізовано з точки зору: 1) їх об'єктивного поділу на власне чинники даного виду радикалізму і чинники його поширення в сучасній Україні; 2) належності тих й інших до: а) основних форм прояву соціального життя: економіки, політики (у тому числі, до правої сфери), сім'ї, моральності, духовності; б) основних соціальних функцій: освіти, охорони здоров'я, відтворення населення, захисту прав і свобод громадян, забезпечення національної безпеки, підтримання правопорядку і протидії злочинності.

Дослідження факторів породження і поширення кримінального радикалізму напряму пов'язано із проблемою їх викорінення. Саме усунення таких явищ і є кінцевою метою факторного аналізу. Тож прагматична модель впливу на підсистему чинників кримінального радикалізму загальносоціального, макросоціального і мі-

кросоціального рівнів повинна включати завдання обмеження їх дії в просторі і по колу осіб (у тому числі шляхом так званої нейтралізації, коли обмежується не саме фактор, а його негативні наслідки).

Література

1. Социальные отклонения. Введение в общую теорию. М.: Юридическая литература, 1984. 320 с.
2. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Постмодерн і криза протидії злочинності // Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 25-річчя ХНУВС (18 квіт. 2019 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2019. С. 20-22.
3. Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. Казань: Издательство Казанского университета, 1975. 110 с.
4. Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. М.: Наука, 1990. 272 с.
5. Литвинов О.М. Поняття і класифікація причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів. *Форум права*. 2008. № 2.- С. 323-327.
6. Веприцький Р. С. Фактори впливу суспільних процесів на злочинність. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 101-109.
7. Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.
8. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 834 с.
9. Лебедев П. Н. К вопросу о причинах преступности. *Человек и общество*. Вып. 12. Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. С. 155-167.
10. Орлов Ю. В. Характеристика основных правовых та політико-кон'юнктурних факторів політичної злочинності в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. С. 177-180.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу системи загальних чинників кримінального радикалізму, які розглянуто з точки зору: 1) їх об'єктивного поділу на власне чинники даного виду радикалізму і чинники його поширення в сучасній Україні; 2) належності тих й інших до: а) основних форм прояву соціального життя: економіки, політики (у тому числі, до правової сфери), сім'ї, моральності, духовності; б) основних соціальних функцій: освіти, охорони здоров'я, відтворення населення, захисту прав і свобод громадян, забезпечення національної безпеки, підтримання правопорядку і протидії злочинності.

Ключові слова: кримінальний радикалізм, детермінація, фактор, чинник, причина.

11. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. М.: Академия МВД СССР, 1980. 562 с.

12. Тацій М. С. Про причини та умови злочинів. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 267-271.

13. Долгова А.И. Изучение взаимосвязи социальной среды и преступности. *Социальная среда и преступность*: сб. науч. трудов. М., 1983. С. 3-26.

SUMMARY

Any social deviation, representing complex phenomena, is the result of many causes and conditions' action. The problem of the causes and conditions of crime within the system of criminological knowledge is one of the central. After all, the study of the causes and conditions of various phenomena and, in particular the causes of such a socially dangerous phenomenon as criminal radicalism makes it possible to understand their nature more deeply, and, consequently, to oppose them deliberately elaborated positive measures of influence. Under the system of factors of criminal radicalism, the author has offered to understand the objectively streamlined set of phenomena that generate, promote or hinder the creation or change of the phenomenon in the whole or its individual forms (types of criminal radicalism). There is logical conclusion from the above definition that it is necessary to differentiate the criminogenic and anti-criminogenic attributes of this phenomenon. At the same time, it must be taken into account that criminogenic and anti-criminogenic attributes often change with each other depending on the combination with other factors.

The general attributes of criminal radicalism have been analyzed in terms of: 1) their objective division into attributes of this type of radicalism and attributes of its spread in modern Ukraine; 2) belonging of one and the other to: a) the main forms of manifestation of social life: economics, politics (including, to the legal sphere), family, morality, and spirituality; b) basic social functions: education, health care, reproduction of the population, protection of the rights and freedoms of citizens, ensuring national security, maintaining law and order and counteracting crime.

Studying the factors of generation and spread of criminal radicalism is directly related to the problem of their eradication. It is the elimination of such phenomena is the ultimate goal of the factor analysis. Thus, the pragmatic model of influence on the subsystem of the attributes of criminal radicalism of the general social, macro-social and micro-social levels should include the task of limiting their action in space and according to the range of persons (including through the so-called neutralization, when not the factor itself is limited, but its negative consequences are limited).

Key words: criminal radicalism, determination, factor, attribute, reason.